

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство

УДК 348.71

DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2024-2.9>

М. Ю. Віхляєв, доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Ю. П. Пилипенко, кандидат юридичних наук

МЕЖИ ДОПУСТИМОГО ВТРУЧАННЯ ДЕРЖАВИ В ДІЯЛЬНІСТЬ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Статтю присвячено межам допустимого втручання держави в діяльність релігійних організацій. Дослідження побудовано на основі аналізу практики Європейського суду з прав людини щодо статті 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Досліджено зміст найбільш значущих рішень щодо цього права, виокремлено основні правові висновки щодо суті порушення цього права. За результатами дослідження було визначено випадки, коли втручання держави в діяльність релігійних організацій є таким, що суперечить ст. 9 Конвенції. До таких випадків належить, зокрема, покарання особи за те, що вона просто діяла в якості релігійного лідера групи. Встановлено, що держава не може усувати причини релігійної напруженості шляхом усунення плюралізму. Замість цього, держава повинна забезпечувати толерантне ставлення між конкуруючими релігійними групами. Держава, як правило, не може втручатися у спір між двома конкуруючими частинами релігійної організації щодо легальності органів управління. Обов'язком держави є збереження нейтралітету щодо релігійних питань. Держава не може вдаватися до випадків фактичного визначення конфесійної належності членів певної релігійної групи проти їхньої волі. Надаючи офіційний статус одній релігійній організації, держава не може одночасно позбавляти такого ж статусу іншу організацію. Процес реєстрації релігійних організацій не може бути затягнутим, а відмова в такій реєстрації не може відбуватися без вагомих об'єктивних підстав. Держава не може вдаватися до невизнання вірувань певної групи осіб на тій підставі, що вони є «не релігійними», та дискримінувати таку групу по відношенню до інших релігійних організацій. Держава несе відповідальність за систематичне переслідування релігійних організацій, що має ознаки адміністративної практики з боку держави. Систематизація правових висновків Суду надасть змогу врахувати її як при законотворчій, так і при правозастосовчій діяльності.

Ключові слова: втручання в права людини, дискримінація, Європейський суд з прав людини, необхідність у демократичному суспільстві, релігійна організація, свавільне втручання, свобода совісті.

M. Yu. Vikhliayev, Yu. P. Pylypenko. The limits of permissible state intervention in the activities of religious organizations: the practice of the European Court of Human Rights

The article is devoted to the limits of permissible state intervention in the activities of religious organizations. The study is based on the analysis of the practice of the European Court of Human Rights regarding Article 9 of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The content of the most significant decisions regarding this right has been studied, the main legal conclusions regarding the essence of the violation of this right have been highlighted. According to the results of the study, cases were determined when the state's intervention in the activities of religious organizations contradicts Art. 9 of the Convention. Such cases include, in particular, the punishment of a person for simply acting as a religious leader of a group. It was established that the state cannot eliminate the causes of religious tension by eliminating pluralism. Instead, the state should ensure a tolerant attitude between competing religious groups. The state, as a rule, cannot intervene in a dispute between two competing parts of a religious organization regarding the legality of governing bodies. It is the duty of the state to maintain neutrality in religious matters. The state cannot resort to cases of actual determination of the religious affiliation of members of a certain religious group against their will. Granting official status to one religious organization, the state cannot simultaneously deprive another organization of the same status. The process of registration of religious organizations cannot be excessive prolonged, and the refusal of such registration cannot occur without good objective reasons. The state cannot resort to non-recognition of the beliefs of a certain group of persons on the grounds that they are "non-religious" and discriminate against such a group in relation to other religious organizations. The state is responsible for systematic persecution of religious organizations, which has signs of administrative practice of the state. The systematization of the Court's legal conclusions will make it possible to take them into account both in law-making and law-enforcement activities.

Key words: arbitrary interference, discrimination, European Court of Human Rights, freedom of conscience, interference with human rights, necessity in a democratic society, religious organization.

© М. Ю. Віхляєв, Ю. П. Пилипенко, 2024

Постановка проблеми. У відповідності до ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [1]. Законом України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), стаття 9 якої передбачає, що «Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб [2]. За змістом ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», і Конвенція, і практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) є джерелом права в Україні [3]. Отже, забезпечення права на свободу совісті є одним із міжнародних зобов'язань України. Для того щоб перевірити вітчизняне законодавство на відповідність цим зобов'язанням, необхідно ретельно проаналізувати практику ЄСПЛ щодо застосування ст. 9 Конвенції. Предметом розгляду в ЄСПЛ неодноразово були випадки втручання держав у здійснення цього права, і ЄСПЛ в кожному випадку надавав оцінку дотриманню чи недотриманню державами меж допустимого втручання. Тому аналіз практики ЄСПЛ з питання дотримання ст. 9 Конвенції є перспективним і актуальним напрямком правового дослідження.

Отже, **метою статті** є визначити випадки, коли втручання держави в діяльність релігійних організацій є таким, що суперечить ст. 9 Конвенції.

Результати дослідження. На початку слід надати загальну характеристику розуміння ЄСПЛ суті свободи совісті. Ключовим для розуміння підходу ЄСПЛ до суті свободи совісті та міри допустимого обмеження такої свободи можна назвати твердження, що міститься у пункті 126 рішення у справі «Баятян проти Вірменії». В цьому рішенні ЄСПЛ вказав, що *плюралізм, толерантність і широта поглядів* є відмінними рисами демократичного суспільства; хоча індивідуальні інтереси іноді повинні бути підпорядковані інтересам групи, демократія не означає, що погляди більшості завжди повинні переважати: навпаки, слід досягти *балансу*, який забезпечує справедливе і належне ставлення до людей з меншин і дозволяє уникнути будь-якого зловживання домінуючим становищем [4].

Отже, політика будь-якої демократичної держави, задля дотримання ст. 9 Конвенції, має ґрунтуватися на забезпеченні дієвої рівноваги між представниками різних релігій, утверджуючи взаємну повагу між носіями цих релігій, не створюючи при цьому привілеїв для панівної в суспільстві релігії та забезпечуючи рівні можливості для віруючих усіх релігій і конфесій. Далі розглянемо випадки, коли така рівновага була порушена, внаслідок чого ЄСПЛ встановлював факти порушень ст. 9 Конвенції.

У першому рішенні, яке аналізується, йшлося про невизнання державою певної особи як офіційного представника релігійної організації із одночасним визнанням такого статусу у іншій особі. Так, у справі «Серіф проти Греції» перед ЄСПЛ постало питання відповідності ст. 9 Конвенції засудження заявника за такою статтею Кримінального кодексу Греції, як «привласнення функції служителя відомої релігії». За обставинами справи, частина віруючих не погодилася із призначенням урядом керівника релігійної організації та обрала свого керівника (заявника). Заявника було засуджено за те, що він виступав з публічними зверненнями від імені релігійної громади з нагоди релігійних свят, а також носив одяг, який відповідно до усталеної традиції притаманний лише очільнику цієї релігійної організації. Вважаючи засудження заявника законним, уряд стверджував, що це було необхідним для уникнення непорозумінь на релігійному ґрунті. В свою чергу, ЄСПЛ дійшов висновку про те, що, по-перше, покарання особи за те, що вона просто діяла в якості релігійного лідера групи, яка добровільно слідувала за ним, навряд чи може вважатися сумісним з вимогами релігійного плюралізму в демократичному суспільстві, а по-друге, роль влади у таких обставинах полягає не в усуненні причини напруженості шляхом *усунення плюралізму*, а в забезпеченні того, щоб групи, які конкурують між собою, терпимо ставилися одне до одного [5].

Далі йтиметься про втручання держави у спір між двома конкуруючими частинами релігійної організації шляхом фактичного визначення релігійної належності членів однієї з груп проти їхньої волі. Тут слід звернути увагу на рішення ЄСПЛ у справі «Миролобов та інші проти Латвії». На розгляд ЄСПЛ надійшла скарга членів релігійної громади, яка опинилася в ситуації розколу на дві частини. Кожна із частин цієї громади провела свої загальні збори: одні загальні збори підтвердили легальність заявників як свого керівництва, а інші загальні збори вирішили переобрати керівництво громади та змінити положення її статуту. При цьому кожні збори мали кворум, адже для наявності кворуму вимагалася присутність 1/3 членів громади. Уряд став на бік других загальних зборів, що мало для заявників негативні наслідки у вигляді примусового вигнання їх з релігійної споруди; на думку ЄСПЛ, відбулося фактичне відкликання державою свого визнання одних органів релігійної організації з одночасним санкціонуванням державою повної заміни цих органів іншими, а отже, з урахуванням принципу законних очікувань і принципу структурної автономії релігійних громад, ЄСПЛ констатував факт втручання у здійснення права, гарантованого ст. 9 Конвенції. Таке втручання, на думку ЄСПЛ, може бути виправдано лише найбільш серйозними і переконливими причинами;

втім, недостатня мотивованість прийнятого урядом рішення викликала у ЄСПЛ сумнів у наявності таких причин. Тому ЄСПЛ вдався до аналізу причин прийняття спірного рішення і виявив, що причиною було те, що на думку уряду, прочани, лояльні до заявника, запросивши на службу священника іншої конфесії, тим самим змінили свою конфесійну належність, а тому уряд вважав, що перші загальні збори не мали кворуму. В підтвердження цієї точки зору уряд послався на висновки двох експертів. ЄСПЛ не погодився із таким обґрунтуванням і вказав, що уряд фактично визначив конфесійну належність заявників проти їхньої власної волі, всупереч їхній точці зору і більше того – на основі думок, висловлених лише двома експертами, жоден з яких не належав до релігійної організації заявників, а отже – уряд не виконав свого зобов'язання зберігати нейтралітет. Суд наголосив, що визначення конфесійної належності релігійної організації належить виключно вищим духовним органам цієї організації, а не державі. В усякому разі, Суд визнав, що втручання уряду в конфлікт між двома групами прочан всередині однієї релігійної організації було здійснено шляхом прийняття недостатньо мотивованого рішення без прийняття до уваги усіх супутніх обставин справи, і більше того, – в порушення обов'язку держави зберігати нейтралітет в релігійних питаннях [6].

В наступній досліджуваній справі йшлося про надання державою офіційного статусу одній релігійній організації із одночасним позбавленням такого ж статусу іншої. В п. 62 рішення ЄСПЛ у справі «Гасан і Чауш проти Болгарії» зазначається, що право віруючих на свободу віросповідання охоплює очікування того, що громаді буде дозволено функціонувати мирно, без свавільного втручання держави; автономне існування релігійних громад є необхідною умовою для плюралізму в демократичному суспільстві, а отже, підпадає під захист ст. 9 Конвенції. Ця стаття безпосередньо стосується не лише організації громади як такої, але й ефективного здійснення права на свободу віросповідання всіма її активними членами. Якби організаційне життя громади не було б захищено ст. 9 Конвенції, то всі інші аспекти свободи віросповідання особистості стали б уразливими. В п. 65 цього рішення також зроблено важливий висновок про те, що тією мірою, якою вони стосуються організації релігійної громади, ст. 9 Конвенції повинна тлумачитись крізь призму захисту, який надається статтею 11 Конвенції (свобода зібрань та об'єднання) [7]. У вказаній справі йшлося про конфлікт між двома релігійними організаціями однієї і тієї ж релігії. Її обставини свідчили про те, що уряд, залежно від зміни політичної еліти, надавав то одній, то іншій організації офіційний статус, позбавляючи при цьому іншу організацію такого статусу. ЄСПЛ констатував, що дії держави на користь одного лідера роз'єднаної релігійної громади (або такі, що здійснюються з метою примусити громаду об'єднатися під єдиним керівництвом всупереч її власному бажанню) становлять втручання в свободу совісті, а в демократичних суспільствах держава не має вживати заходів для забезпечення об'єднання релігійних громад під єдиним керівництвом [7]. В цій конкретній справі висновок ЄСПЛ про наявність порушення ст. 9 Конвенції випливає з того, що реєструючи одну організацію, уряд де-факто перешкоджав діяльності іншої, оскільки не визнавав можливості плюралізму релігійних організацій в рамках однієї релігії. І хоча формально не мало місця саме ліквідації однієї з організацій, але статус «незарєєстрованої» перешкоджав цій організації доступу до приміщень, банківських рахунків, інших ресурсів, тож однозначно мало місце втручання в право, гарантоване ст. 9 Конвенції.

Важливим питанням в рамках теми дослідження є правомірність чи неправомірність надання державою оцінки законності релігійних переконань. Так, дещо схожа (порівняно зі справою, про яку йшлося вище) ситуація із втручанням держави в конфлікт між двома конфесіями вбачається з обставин «справи Бессарабської митрополії та інших проти Молдови». У вказаній справі перед ЄСПЛ постало питання про відповідність ст. 9 Конвенції дій уряду цієї держави, які полягали у відмові в реєстрації релігійної організації при тому, що була зарєєстрована інша релігійна організація тієї ж конфесії, але іншого канонічного підпорядкування. Відмовляючи в реєстрації, уряд послався на загрозу національній безпеці і територіальній цілісності держави, але ЄСПЛ дійшов висновку, що це була лише гіпотеза, яка за відсутності підтвердження не може виправдати відмову у визнанні релігійної організації. Суд в пункті 123 рішення відмітив, що обов'язок держави зберігати нейтралітет і неупередженість – несумісний з будь-яким повноваженням держави надавати оцінку законності релігійним переконанням. ЄСПЛ звернув увагу також на дискримінацію, адже коли уряд визнавав інші релігійні об'єднання, він не застосовував критерії, що були використані для відмови у визнанні церкви-заявника, і при розгляді справи уряд не навів жодних виправдань цієї розбіжності в поведженні з ними. Проаналізувавши законодавство держави-відповідача, яке передбачало обов'язковість процедури визнання релігійної організації, ЄСПЛ констатував, що за відсутності такого визнання церква-заявник не може ні організуватися, ні діяти, ні володіти правосуб'єктністю, ні порушувати судові справи для захисту свого майна, а її члени не можуть збиратися для здійснення релігійної діяльності без порушення при цьому законодавства про релігійні конфесії [8].

В наступній досліджуваній справі йшлося про надання державою офіційного, але різного за обсягом правомочностей, правового статусу різним релігійним організаціям, та зволікання з наданням такого статусу. Так, звернемо увагу на рішення ЄСПЛ у справі «Релігійна громада Свідків Єгови та інші проти Австрії», в рамках якої досліджувалося два питання: перше – довготривалий період розгляду звернення заявників про надання їхній релігійній організації правосуб'єктності (від подання заяви до реєстрації юридичної особи минуло 20 років), а також друге – скарга заявників на те, що надання їхній організації статусу

лише релігійної громади (а не релігійного об'єднання) було, на їхню думку, дискримінаційним. Відмова надати статус релігійного об'єднання була пов'язана із тим, що не сплив 10-річний «період очікування», закріплений в законі; в той же час, заявники навели приклад, коли держава реєструвала інше релігійне об'єднання ще до моменту спливу 10 років з дня створення релігійної громади. Щодо першого питання ЄСПЛ констатував, що «з 1978 року, коли заявники подали клопотання про визнання першого заявника релігійним об'єднанням, минуло близько 20 років... Суд вважає, що такий довготривалий період викликає занепокоєння щодо його відповідності статті 9 Конвенції». Щодо другого питання ЄСПЛ, проаналізувавши австрійське законодавство, встановив, що за ним релігійні об'єднання користуються привілейованим ставленням у багатьох сферах (зокрема: звільнення від військової та альтернативної служби, зниження податкового навантаження, сприяння відкриттю шкіл, членство у різноманітних радах); з огляду на кількість і характер цих привілеїв, переваги, які надаються релігійним об'єднанням, є суттєвими, і це особливе ставлення, безсумнівно, полегшує цим об'єднанням досягнення їхніх релігійних цілей. Тому ЄСПЛ наголосив на зобов'язання державних органів залишатися нейтральними у такий спосіб, щоб всі релігійні групи, які цього бажають, мали рівну можливість звернутися за отриманням статусу релігійного об'єднання, а встановлені для таких об'єднань критерії не могли застосовуватися в дискримінаційний спосіб. ЄСПЛ не висловив категоричної незгоди із можливістю застосування «періоду очікування», однак наголосив, що такий період може бути виправданим лише для нещодавно створених релігійних організацій, а не широко відомих, якою є релігійна організація-заявник; крім того ЄСПЛ погодився із доводами заявників щодо неоднакового застосування урядом держави-відповідача «періоду очікування» по відношенню до різних релігійних організацій [9].

Ще одна розглянута ЄСПЛ справа, обставини якої є цікавими з точки зору предмета дослідження, стосувалася відмови держави визнати релігійний характер вірувань групи осіб. В цьому контексті варто звернути увагу на рішення ЄСПЛ у справі «Ізеттін Доган та інші проти Туреччини». Її обставини свідчать про те, що доволі численна група послідовників певних релігійних переконань скаржилася на відсутність визнання державою місць їхніх богослужінь як місць поклоніння (що, згідно з законодавством держави-відповідача, надавало пільги у сплаті податків та сплаті за електроенергію); крім того, у державі-відповідачі було створено департамент у справах релігій, до якого фактично входили лише представники однієї релігійної організації, члени якої мали статус державних службовців, в той час як члени релігійних громад заявників не могли увійти до складу цього державного органу. Уряд не вважав, що заявники належать до окремої релігійної організації, а відносив їх лише до «заборонених» течій найпоширенішої в державі релігійної організації. Надаючи оцінку фактичним обставинам справи, ЄСПЛ зазначив, що держава-відповідач фактично заперечувала релігійну природу віри заявників, що є втручанням в їхнє право на свободу віросповідання, а ставлення держави до віри заявників порушує право релігійної громади на автономне існування, що лежить в основі гарантій ст. 9 Конвенції. Суд дійшов висновку, що описана вище ситуація є рівнозначною відмові релігійній громаді заявників у визнанні, що дозволило б її членам (і, зокрема, заявникам) ефективно здійснювати своє право на свободу віросповідання. Заперечення державою-відповідачем факту автономного існування цієї релігійної громади унеможливило її членам використовувати свої місця відправлення культу і використовувати титул своїх релігійних лідерів, не порушуючи при цьому норми законодавства. Тому ЄСПЛ дійшов висновку про те, що держава-відповідач без достатньої причини перевищила свою свободу розсуду, а втручання у право заявників, гарантоване ст. 9 Конвенції, не може вважатися «необхідним у демократичному суспільстві» [10].

Нарешті, неможливо оминати увагою тему відповідальності держави за систематичне переслідування релігійних організацій, що має ознаки адміністративної практики. Важливе значення для розуміння ознак недопустимого втручання держави в діяльність релігійних організацій є нещодавнє рішення ЄСПЛ у справі «Україна проти росії» (щодо Криму). Серед інших скарг, розглядалася також скарга на численні порушення державою-окупантом ст. 9 Конвенції, зокрема: захоплення, закриття або штурм релігійних споруд однієї з конфесій, заборона священикам входити до релігійної споруди, не продовження «посвідок на проживання» для іноземних релігійних лідерів, рейди та обшуки у релігійних освітніх закладах, підпал будівель, що належать релігійним організаціям, пошкодження кладовища представників однієї релігії, підпал автомобіля, який належить священику, конфіскація релігійної літератури під приводом того, що вона нібито є «екстремістською»; як наслідок, значна частина релігійних діячів залишила окупований півострів, а одна з конфесій втратила контроль над значною частиною своїх релігійних споруд. В пункті 1066 цього рішення ЄСПЛ зазначив, що держава повинна мати роль нейтрального і неупередженого організатора різноманітних релігій, віросповідань і переконань, і лише така роль держави сприяє громадському порядку, релігійній гармонії і терпимості в демократичному суспільстві. Дослідивши обставини справи, в пункті 1077 свого рішення ЄСПЛ дійшов висновку, що держава-відповідач несе відповідальність за незаконну адміністративну практику переслідування та залякування релігійних лідерів, які не відповідали одній конфесії, свавільні рейди в місцях поклоніння та конфіскацію релігійної власності [11].

Висновки. Визначено, що в розумінні практики ЄСПЛ, втручання держави в діяльність релігійних організацій є таким, що суперечить ст. 9 Конвенції, у таких випадках:

- 1) покарання особи за те, що вона просто діяла в якості релігійного лідера групи;
- 2) усунення державою причини релігійної напруженості шляхом усунення плюралізму замість вжиття заходів із забезпечення толерантного ставлення між конкуруючими групами;

3) втручання держави у спір між двома конкуруючими частинами релігійної організації щодо легальності органів управління, шляхом прийняття необґрунтованих рішень та / або без збереження нейтралітету держави щодо релігійних питань;

4) фактичне визначення державою релігійної (конфесійної) належності членів певної групи проти їхньої волі;

5) надання державою офіційного статусу одній релігійній організації із одночасним позбавленням такого ж статусу іншої;

6) відмова в реєстрації релігійної організації за надуманими причинами (внаслідок гіпотез чи припущень);

7) надання державою офіційного, але різного за обсягом правомочностей, правового статусу різним релігійним організаціям, з посиланням на певний «строк очікування», якщо це не стосується новостворених релігійних організацій;

8) суттєве зволікання з наданням релігійній організації правосуб'єктності;

9) невизнання державою релігійного характеру вірувань групи осіб, що використовується як підстава дискримінувати цю групу по відношенню до інших релігійних організацій;

10) систематичне переслідування релігійних організацій, що має ознаки адміністративної практики з боку держави.

Список використаних джерел:

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

3. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.

4. Case of Bayatyan v. Armenia (Application no. 23459/03): judgment of The European Court of Human Rights of 7 July 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105611>.

5. Case of Serif v. Greece (Application no. 38178/97): judgment of The European Court of Human Rights of 14 December 1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58518>.

6. Affaire Miroļubovs et autres c. Lettonie (Requête no 798/05): arrêt, La Cour européenne des droits de l'homme, 15 septembre 2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93983>

7. Case of Hasan and Chaush v. Bulgaria (Application no. 30985/96): judgment of The European Court of Human Rights of 26 October 2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-58921>.

8. Case of Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova (Application no. 45701/99): judgment of The European Court of Human Rights of 13 December 2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59985>.

9. Case of Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria (Application no. 40825/98): judgment of The European Court of Human Rights of 31 July 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-88022>.

10. Case of Izzettin Doğan and others v. Turkey (Application no. 62649/10): judgment of The European Court of Human Rights of 26 April 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-162697>.

11. Case of Ukraine v. russia (re Crimea) (Applications nos. 20958/14 and 38334/18): judgment of The European Court of Human Rights of 25 June 2024. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-234982>.